

**המדרון המזרחי של עיר דוד בימי הבית השני
ותחומי החומה השנייה
במקורות חז"ל: 'התחתונה' ו'העליונה'**

מבוא

לאורך כל תקופת הבית הראשון היה חלקו העליון של המדרון המזרחי של עיר דוד כלול בתחומי החומה, בעוד חלקו התחתון נכלל בתחומי החומה רק מימי חזקיהו ומנשה. בימי הבית השני נותר כל המדרון מחוץ לחומות ירושלים. במאמר זה נברר, על פי מקורות חז"ל, כיצד התייחסו בימי הבית השני למדרון המזרחי של עיר דוד מנקודת המבט ההלכתית. כלומר, האם ראו בו מקום שנמצא בתוך התחום המקודש של ירושלים או מקום שנמצא מחוץ לתחום זה. כמו כן נברר האם שטחים שנוספו לירושלים בצפונה בימי הבית השני והוקפו בחומה ('החומה השנייה' ו'החומה השלישית') נחשבו חלק מירושלים המקודשת או לא.

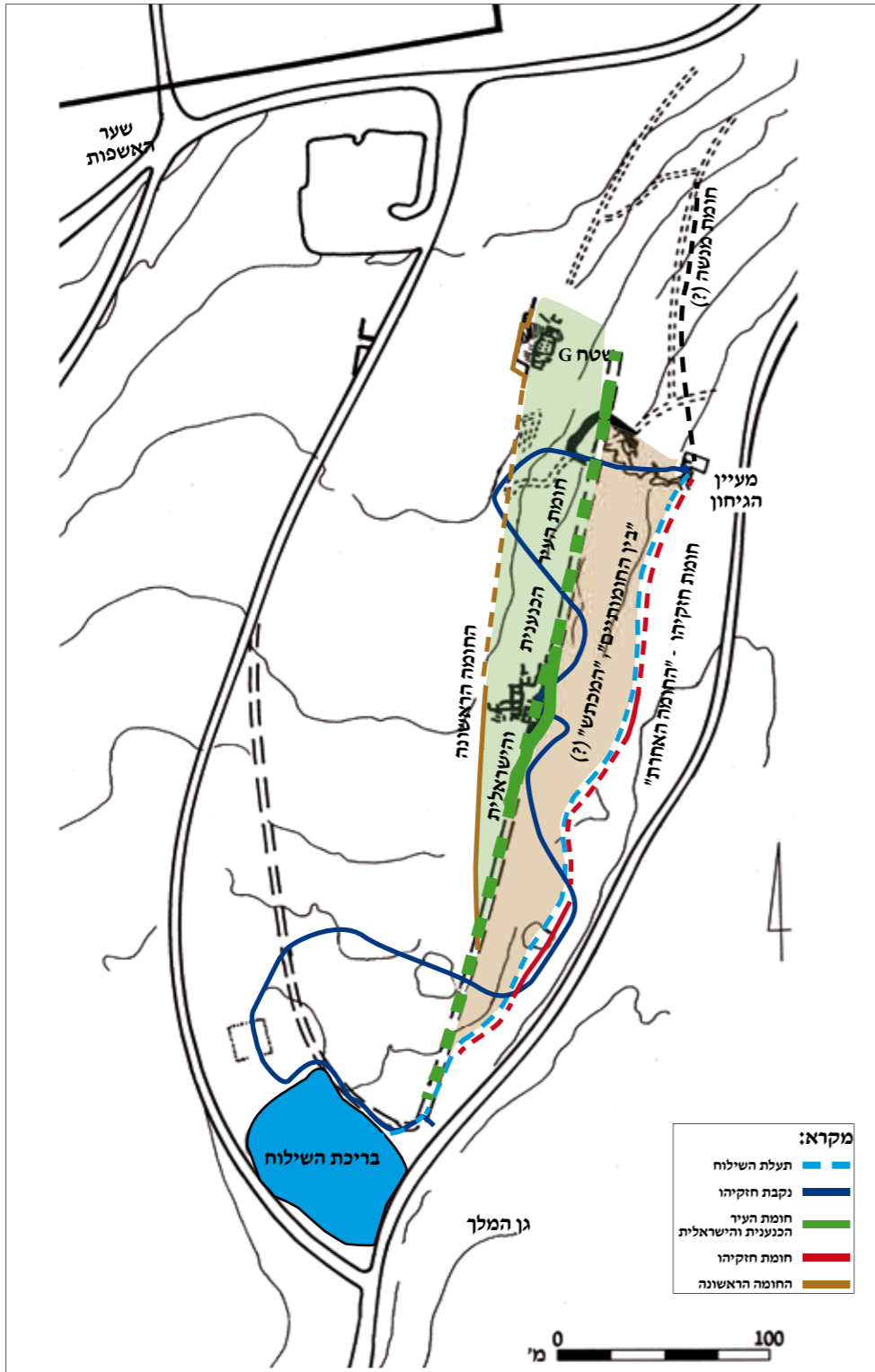
להבחנה בין מקום שנמצא בתוך השטח המקודש של העיר לבין מקום שנמצא מחוץ לו הייתה בימי הבית השני השלכה על אכילת קרבנות ומעשר שני, שאכילתם הותרה רק בשטח המקודש של העיר. מקורות חז"ל מלמדים אותנו מי הקפיד על הבחנה זו, שיש לה השלכות גם על הלכות הנהוגות כיום. אבא שאול מוסר בתוספתא (סנהדרין ג ב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418) על מקום אשר מכונה 'התחתונה', שהוא לדעתנו, כפי שיובהר בהמשך, המדרון המזרחי של עיר דוד, אשר נכלל בשטח המקודש של העיר; ומקום אשר מכונה 'העליונה', שהוא לדעתנו השטח שנוסף לעיר עם בניית 'החומה השנייה', ואשר לא נכלל בשטח המקודש של ירושלים.

חומות ירושלים במדרון המזרחי של עיר דוד: העדות הארכיאולוגית

במדרון המזרחי של עיר דוד נתגלו שלושה קווי חומה (איור 1). החומה הקדומה ביותר היא זאת העוברת בשליש התחתון של המדרון ושרידיה נחשפו לאורך של כ-110 מ' בחפירות קניון (1974: 82-83, 144-147) ושילה (תשמ"ד: י-יא, כ, כב). חומה זאת נבנתה בתקופת הברונזה התיכונה ב' (סביב שנת 1800 לפנה"ס) ובוני החומה הישראלית בתקופת הברזל ב' השתמשו בחלקים מקו ביצורים זה. חומה זו שימשה עד לחורבן העיר בשנת 586 לפנה"ס.

ממזרח לחומה הכנענית והישראלית, בתחתית המדרון ובמרחק של כ-30 מ' ממנה, נחשפו קטעים של חומה העוברת מהמצוק שבקצה הדרומי של העיר ועד למעיין הגיחון (רייך ושוקרון תשס"ב, תשס"ח). לדעת כותב שורות אלו (גרוסברג תשנ"ט, תש"ס-ב) חומה זאת נבנתה על ידי חזקיהו במסגרת הכנותיו למצור סנחריב, כפי שמתואר בספר דברי הימים ב (לב, ה): "וַיִּבֶן... ולחוצה החומה אחרת", ובנבואת ישעיהו: "וַתִּתְצוּ הַבָּתִּים לְבַצֵּר הַחֹמָה" (ישעיהו כב, י). החומה יצרה שטח צר, שהיה תחום בשתי חומות ושטחו נאמד בכ-6-7 דונם, והוא קרוב לוודאי המקום המכונה במקרא 'בין החומותיים' (גרוסברג תשנ"ט, תש"ס-ב; שוקרון ורייך תשנ"ט). כינוי זה מופיע לראשונה

1. חומה זו עברה במקביל ובצמוד לתעלה II והגנה עליה. להערכתנו חזקיהו חצב את החלק הדרומי של תעלה II במסגרת הכנותיו למצור סנחריב, וחציבה זו היא שמתוארת בספר דברי הימים ב, לא ד, כסת"מ "הנחל השוטף בתוך הארץ", ובנבואת ישעיהו (כב ט): "ותקבצו את מי הבריכה התחתונה". לאחר חציבת חלק זה של תעלה II הגן עליה חזקיהו על ידי בניית "החומה [ה]אחרת" ובכך פתר את בעיית המים. (את נקבת חזקיהו חצב חזקיהו מאוחר יותר ואף התיאור המקראי אינו מזכיר אותה בהקשר למצור סנחריב אלא בסיכום שנות מלכותו של חזקיהו) (גרוסברג תש"ס-ב, תשס"ו).

איור 1: חומות עיר דוד בימי הבית הראשון והבית השני

חומות ירושלים בימי הבית השני: העדות ההיסטורית

בימי הבית השני הוגנה ירושלים בשלוש חומות, שעל פי זמן בנייתן ועל פי סדר תיאורן על ידי יוסף בן מתתיהו מהעיר החוצה הן נקראות 'החומה הראשונה', 'החומה השנייה' ו'החומה השלישית' (איור 2).

'החומה הראשונה' תחמה את שטח העיר מימי הבית הראשון, למעט המדרון המזרחי של עיר דוד, שם, כעדות הממצא הארכיאולוגי, הוסט קו החומה מערבה. יוסף בן מתתיהו מתאר את מהלך החומה (מלחמת היהודים ה ד ב) ובשני מקומות הוא מייחס את בנייתה לדוד ולשלמה. במלחמת היהודים (הנ"ל) הוא כותב: "דוד ושלמה והמולכים אחריהם היו עוסקים בעבודה בשמחה" ובקדמוניות היהודים (ז ג ב [66]) הוא כותב: "ודוד ביצר [לפי מהדורת ניה: תפיש] [גם] את העיר העליונה וְחָבַר אליה את המצודה ועשאה גוף אחד ובנה חומה סביב לה ומינה את יואב למפקח על החומות". בחפירות הארכיאולוגיות אכן נמצאה חפיפה בין תוואי החומה הראשונה של ימי הבית השני לבין תוואי החומה בימי הבית הראשון, למעט, כאמור, במדרון המזרחי של עיר דוד.

'החומה השנייה' הקיפה שטח מצפון לעיר שנוסף לה בימי הבית השני ולא היה כלול בתחומי העיר המוקפים בחומה של ימי הבית הראשון. יוסף בן מתתיהו אינו מוסר פרטים על מהלכה של החומה למעט נקודת המוצא שלה מהחומה הראשונה וסיימה באנטוניה (מלחמת היהודים ה ד ב). שרידים ודאיים של החומה לא התגלו ועל כן חלוקות דעות החוקרים על מהלכה (ראו הפניות ביבליוגרפיות אצל קלוניר תש"ס). בהקשר לדיון הנוכחי אין חשיבות למהלכה המדויק של החומה השנייה ועל כן לא נרחיב בכך. מועד בנייתה של החומה השנייה אינו ברור, אך בתיאורו של יוסף בן מתתיהו את כיבוש ירושלים בימי הורדוס בשנת 37 לפנה"ס (קדמוניות היהודים יד טז ב [476]), אשר נעשה מצפון, הוא מזכיר את כיבושן של שתי חומות. נראה שאלו הן החומה השנייה והחומה הראשונה, ואם כן החומה השנייה נבנתה עוד בימי החשמונאים (אבי-יונה תשכ"ח). המועד המדויק של בניית החומה אינו ידוע וייתכן שהיא נבנתה רק בסוף התקופה - במחצית הראשונה של המאה הראשונה לפנה"ס (גבע תשנ"ב; קלוניר תש"ס).

'החומה השלישית' היא המאוחרת שבחומות. החומה הקיפה את 'העיר החדשה' של ירושלים ונבנתה בימי אגריפס הראשון (41-44 לספירה) כדי להגן על יושביה (מלחמת היהודים ה ד ב). בניית החומה לא הושלמה בימיו אלא רק עם פרוץ המרד ברומאים בסוף שנת 66 (מלחמת היהודים ב כב א). שרידי התוואי הצפוני של החומה באורך של כ-700 מ' התגלו במרחק של כ-350-400 מ' מצפון לחומת העיר העתיקה והם מאפשרים לשחזר חלק ממהלכה (סוקניק ומאיר תרצ"א).

הטקס הנדרש לקידוש תוספת לעיר

המשנה מונה את עשר מדרגות הקדושה בארץ ישראל ובהן מנויה קדושת ירושלים: "לפנים מן החומה מקדש מהם (מערים מוקפות חומה מימי יהושע בן נון) - שאוכלים שם קדשים קלים (קרבתות שנאכלים לבעליהם) ומעשר שני" (כלים א ח; וראו גם ספרי זוטא ה ב [מהדורת ח"ש הורוביץ, עמ' 228]). מקורות חז"ל אחרים (תוספתא, נגעים ו א-ב [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 625];

בנבואת ישעיהו בהקשר להכנות שעשה חזקיהו לקראת המצור הצפוי של סנחריב (ישעיהו כב, יא). ייתכן שניתן לזהות מקום זה, שנמצא קרוב לאפיק הקדרון, עם 'המכתש' הנזכר בנבואת צפניה (א, יא), כפי שמתקבל גם מתרגום יונתן בן עוזיאל ל'יושבי המכתש': "דִּיתְבִּין בְּנַחֲלוֹן/בְּנַחֲלָא דְקִדְרוֹן" - היושבים בנחל קדרון (גרוסברג תש"ס-ב). אף מנשה, בנו של חזקיהו, בנה חומה נוספת וחיצונית לעיר: "חומה חיצונה לעיר דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים" (דברי הימים ב לג, יד). כלומר, החומה החלה ליד הגיחון והגיעה עד שער הדגים שבצפון העיר. שרידים של חומה זאת לא זוהו בוודאות², אך מסתבר שהיא המשיכה את חומת חזקיהו צפונה והוסיפה שטח צר ממזרח לחלק הצפוני של עיר דוד וממזרח להר הבית (דלמן 1930: 124; הרטום תשי"ח; קורטיס ומדסן 1994: 499) ובכך נמשך 'בין החומותיים' צפונה.

קו החומה השלישית, המאוחרת מכולם, עובר בראש המדרון. חומה זאת היא 'החומה הראשונה' של ימי הבית השני, שאת מהלכה מתאר יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה ד ב). החומה הראשונה הגנה על העיר עד חורבנה בשנת 70 לספירה, וכמה קטעים ממהלכה בעיר דוד נחשפו ונחקרו (שילה תשמ"ד: ז, טז, כג). מסתבר כי זניחת קו החומה של ימי הבית הראשון נעשתה כבר בימי נחמיה (מזר תשס"ח: 18-21), ככל הנראה בשל ההרס הרב במדרון המזרחי של עיר דוד לאחר הכיבוש הבבלי. כתוצאה מכך נותר המדרון המזרחי של עיר דוד מחוץ לתחומי העיר המוקפים בחומה בכל ימי הבית השני. עם זאת, הממצא הארכיאולוגי מעיד על פעילות במדרון המזרחי של עיר דוד (קירות תמך וטרסות) במרבית ימי הבית השני (שילה תשמ"ד: ז, ח, ט, יב [שטחים, D1, D2, E1, E2, E3]), ואף חומת חזקיהו נותרה גלויה עד המאה הראשונה לספירה. מעידים על כך פניה המזרחיים של החומה כ-120 מ' מדרום לגיחון, שנמצאו מכוסים בשפכים ובהם חרסים, מטבעות וכלי אבן מהמאה הראשונה לספירה (רייך ושוקרון תשס"ב), וכן סירי בישול תמימים משלהי המאה השנייה ומהמאה הראשונה לפנה"ס ובהם עצמות בעלי חיים ודגים, שנמצאו בכמה מקומות סמוך לפניה המזרחיים של החומה בקטע הדרומי שלה (רייך ושוקרון תשנ"ז).

2. בחפירות ארכיאולוגיות שערכו ר' רייך וא' שוקרון נחשף קיר שכיוונו צפון-דרום כמה מטרים ממזרח לקיר המזרחי של הביצור הכנעני שהגן על מעיין הגיחון - 'מגדל המעיין' (רייך ושוקרון תשס"ג). הקיר נחפר לגובה 6 מ', עוביו כ-2 מ', והוא תוארך לשלהי תקופת הברזל ב' - המאה השמינית לפנה"ס. החופרים ראו בו המשך של חומת חזקיהו (רייך ושוקרון תשס"ח) ואף העלו את האפשרות שהחומה קשורה לקטע קיר שעשוי להיות מימי הבית הראשון, שנחשף כ-150 מ' מצפון לגיחון (שטח L) ונבנה במפלס החומה NA שחשפה ק' קניין (רייך ושוקרון תשס"ג). אפשר אפוא שחומה זו היא החומה שבנה מנשה והיא עוברת אפוא בנחל קדרון בכיוון צפון-דרום וממזרח לגיחון. אפשרות זאת תואמת את תרגום הפשיטתא למילים "מערבה לגיחון": "מן מערבה דגיחון נהרא" - ממערב לנחל גיחון, הוא נחל קדרון, וייתכן אפוא שהתרגום שימר מסורת על מקום החומה בצד המערבי של נחל קדרון וממזרח לגיחון. (תרגום השבעים אינו מתייחס למילה "מערבה" ולפיו החומה נבנתה בעמק). איתור מקום החומה ממזרח לגיחון ובנחל קדרון תואם גם את מסורת הקריאה הספרדית שהייתה בפיו של רד"ק למילה "מערבה", ובאה לביטוי בפירושו השני לדברי הימים ב, לג יד. לפי המסורה נהגית המילה "מְעַרְבָה" בהטעמת מלעיל ונראה שזו גם מסורת כתר ארם צובה (גרוסברג תשס"ד-א, הערה 29). לפי הגייה זו האות ה"א היא ה"א המגמה, ומשמעותה: למערב. כלומר, מהלך החומה היה למערב, לגיחון, ו"בנחל" נמצא הגיחון או החומה. הסבר זה מעורר קושי לנוכח המבנה הטופוגרפי בסביבת הגיחון והתוואי האפשרי של בניית חומה ממזרח למערב במקום זה. לעומת זאת, לפי מסורת הקריאה שהייתה בפיו של רד"ק המילה "מערבה" נהגית בהטעמת מלרע, ולפי פירושו השני האות ה"א במילה "מערבה" היא כינוי הנקבה ולא ה"א המגמה ולכן "מערבה לגיחון" מתפרש: "מערב החומה היה לגיחון". כלומר, החומה נבנתה ממזרח לגיחון והמילה "בנחל" מתייחסת לחומה שעברה בנחל. אמנם מן הבחינה הלשונית נכון לפי טעמי המקרא ניתן לפרש כי הגיחון הוא הנמצא בנחל, אך המציאות הטופוגרפית היא שהגיחון נמצא למרגלות המדרג המזרחי של עיר דוד ולא באפיק נחל קדרון (תודתי ליוסף עופר ולאורי מלמד על עזרתם בהבנת פסוק זה). אחרים הציעו לזהות את חומת מנשה עם החומה הישראלית שחשפה ק' קניין (Wall NA) (בהט 1981) או עם החומה הכנענית הסמוכה (Wall NB) (אריאל ודה גרוט 2000: 163). שתי הצעות אלה אינן מתיישבות עם הכינוי "חומה חיצונית".

אבות דרבי נתן, נוסח א, פל"ה [נב ע"ב]; בבלי, בבא קמא פב ע"ב) מונים הלכות נוספות המיוחדות לירושלים, שחלקן נובע מקדושת העיר, כגון: איסור הלנת המת (אף לכבודו); האיסור להעביר מת או עצמות אדם דרך העיר אף אם הקבורה נעשית מחוץ לעיר; האיסור המוחלט על קבורה בעיר והחובה לפנות קברים מהעיר.

התחום המקודש של ירושלים תחום אפוא בחומת העיר, אך לא נאמר במשנה או במקבילותיה לפניו מאיזו משלוש החומות של ירושלים נוהגות הלכות אלו. אנו חסרים אפוא הגדרה מדוייקת יותר של התחום המקודש. תשובה עקרונית לשאלה זו ניתנת במשנה (שבועות ב ב) ובתוספתא (סנהדרין ג ב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418) בהקשר להלכה המתייחסת לטמא שנכנס למקדש ולא זכר שהוא טמא או שלא ידע שנכנס למקדש, שחייב להביא קרבן. נאמר בהלכה זאת שאין הבדל בין אם הכניסה הייתה לשטח המקורי של העזרה (החצר שהקיפה את בית המקדש) או לשטח שנוסף לעזרה. בהקשר לכך נאמרת הלכה הנוגעת לשטח שנוסף לעזרה או לירושלים - מתי שטח זה נחשב כשווה בקדושתו לשטח המקורי ומתי אין הדבר כן:

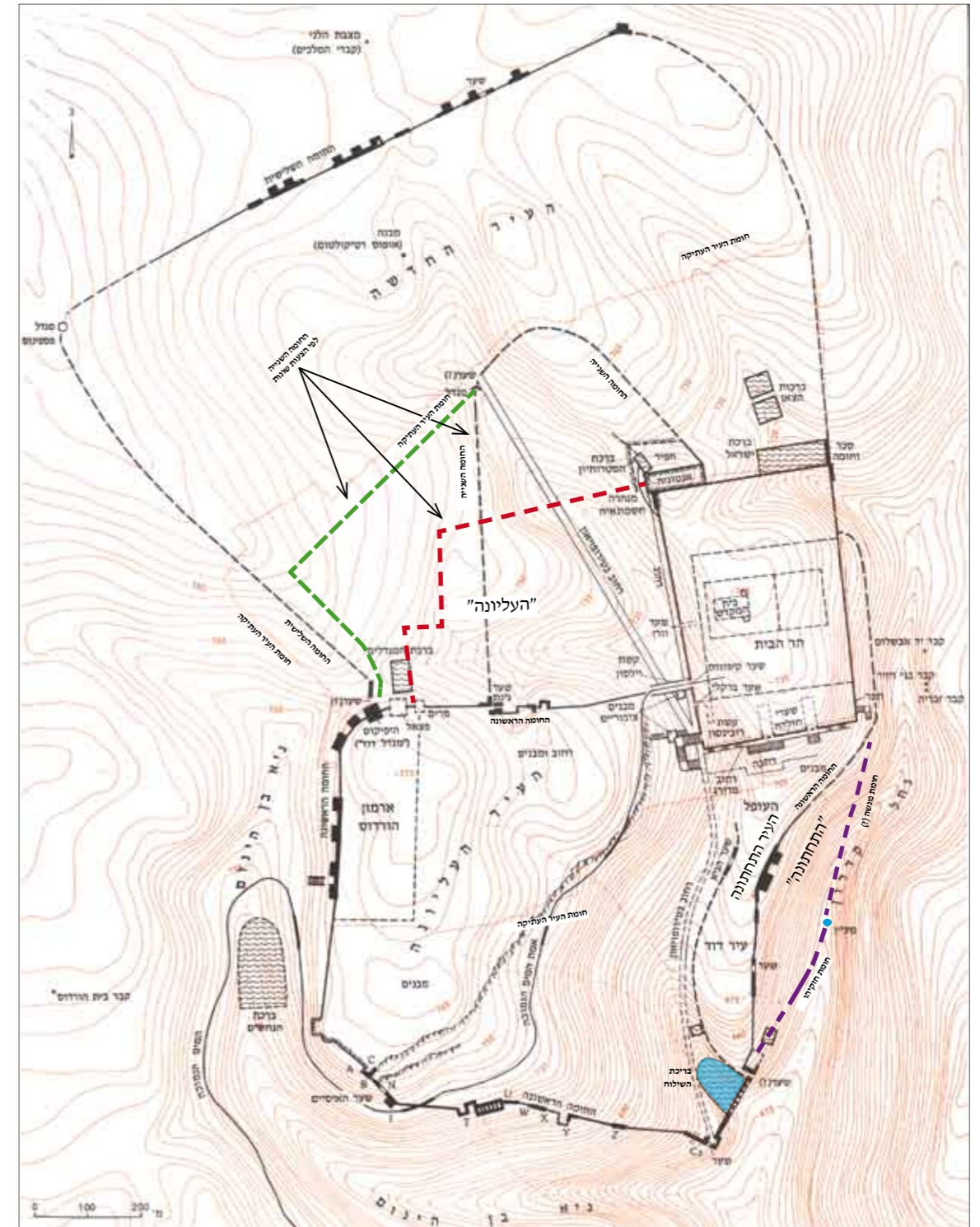
אחד הנכנס לעזרה ואחד הנכנס לתוספת העזרה, שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ובנביא ובאורים ובתמים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תודות ובשיר. ובית דין מהלכין ושתי תודות אחריהם, וכל ישראל אחריהם; הפנימית נאכלת והחיצונה נשרפת. וכל שלא נעשה בכל אלו, הנכנס לשם - אין חיבין עליה (משנה, שבועות ב ב, מהדורת אלבק, ההדגשות הן שלי).

לפי הנאמר במשנה, התנאי הנדרש לקידוש שטח שנוסף לעיר או לעזרה הוא עריכת טקס מתאים שנעשה בהסכמה של: מלך, נביא, אורים ותומים וסנהדרין גדולה של שבעים ואחד חברים. קידוש התוספת לעיר נעשה בתהלוכה לאורך החומה החדשה. בתהלוכה נישאו שתי חלות חמץ של קרבן תודה ואחריהן הלכו חברי הסנהדרין כשהם מלווים בשירת הלויים ואחריהם הלך העם. כשהגיעו לסוף המקום שאותו קידשו נאכלה שם אחת החלות והחלה השנייה נשרפה. מידע נוסף על טקס הקידוש הכולל פירוט של מרכיבי הטקס שנזכרו לעיל ופרטים אחרים ובהם מזמורי התהלים ששרו הלויים וכלי הנגינה שניגנו בהם בעת הטקס, ניתנים בתלמוד הירושלמי (סנהדרין א ה, יט ע"ב; שבועות ב ג, לג סע"ד) ובתלמוד הבבלי (שבועות טו ע"א-ע"ב) והם נלמדים מהטקס שנעשה בימי עזרא ונחמיה בעת חנוכת חומת ירושלים (נחמיה יב, כז-מג).

מהתוספתא שתובא בהמשך על תקפותם של הטקסים לקידוש העיר בימי הבית השני עולה כי השטחים המקוריים של העזרה או של העיר, שאליהם מתייחסים המקורות כאשר הם דנים בתוספות שנוספו להם, הם השטחים שקודשו בימי דוד ושלמה.

טקסים לחנוכת החומה ולקידוש העיר בימי הבית השני

בימי הבית השני תועדו שני טקסים שנערכו לרגל חנוכת החומה וקידוש העיר. הראשון שבהם, שנעשה בימי נחמיה, מתואר במקרא (נחמיה יב, כז-מג) ונזכר לעיל. טקס זה ומשנהו נזכרים

איור 2. ירושלים בסוף ימי הבית השני

רב הונא אמר "בכל אל"ו" תנן - קסבר, קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבא, ועזרא זכר בעלמא הוא דעבד.
 רב נחמן אמר "באחת מכל אל"ו" תנן - קסבר, קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבא, ועזרא קדושי קדיש אף על גב דלא הוו אורים ותומים.

שתי הדעות חלוקות בשני נושאים. האחד: האם רשימת התנאים הנזכרים במשנה (שבועות ב:ב): "וכל שלא נעשה בכל אל"ו", היא רשימה שכל פרט בה הכרחי ולכן בהעדר אפילו אחד מהם הקידוש אינו תקף; או שדי "באחת מכל אל"ו" - גם אם היו רק חלק מהפרטים המנויים ברשימה, ואפילו רק אחד מהם, תקף טקס הקידוש.⁵ הנושא השני הוא מחלוקת תנאים האם ה"קדושה הראשונה" - מימי דוד ושלמה (רש"י)⁶ - בטלה עם חורבן הבית הראשון או שהיא קיימת מאז ולתמיד.

לדעת רב נחמן הקדושה הראשונה של ירושלים בטלה עם חורבן הבית הראשון ולכן עזרא ונחמיה היו צריכים לקדש את העיר. לדעתו אף אין צורך בכל התנאים שבמשנה אלא די באחד מהם ולכן טקס הקידוש היה תקף למרות העדרם של מלך ואורים ותומים. לפי גישה זאת היה ניתן במהלך ימי הבית השני להוסיף על השטח המקודש של העיר ושל העזרה והר הבית.

לעומת זאת, לדעת רב הונא קדושתה של ירושלים נובעת מהקדושה הראשונה של ימי דוד ושלמה, ומכיוון שבימי עזרא ונחמיה לא הוסיפו על שטח העיר לא היה כל צורך בטקס לקידוש העיר. הטקס שנערך בימי עזרא ונחמיה היה לפיכך סמלי בלבד - "זכר בעלמא". בנוסף לכך, לדעת רב הונא נדרשים לטקס הקידוש כל הפרטים המנויים במשנה והעדרו של אחד מהם שולל את תקפותו של טקס הקידוש. מסיבה זו לא היה כל תוקף לטקס קידוש העיר בימי עזרא ונחמיה. לפי גישה זאת כל שטח אשר נוסף לעיר במהלך ימי הבית השני, אף שהוקף בחומה ונערך טקס לחנוכה, אינו יכול להיות חלק מהשטח המקודש של ירושלים. כך הדבר גם לגבי העזרה והר הבית, ולכן לשטחים שנוספו להם בימי הבית השני חסרה קדושת החלק המקורי. השטח המקודש של העיר מוגבל אפוא לשטח העיר שהיה מוקף בחומה בימי הבית הראשון, ובמקומות שנוספו לירושלים בימי הבית השני היה אסור לאכול קרבנות ומעשר שני.

לדעת רב הונא מביא התלמוד הבבלי ראיה מטקסי קידוש העיר שנעשו בימי הבית השני ומהתנהגותם של חכמים בימי הבית השני בתוספות אלו לעיר - היכן הם אכלו קרבנות ומעשר שני והיכן לא אכלום - כפי שמוסר בתוספתא אבא שאול. גם מהירושלמי (סנהדרין א ה, יט ע"ב) משתמע שצריך את "בכל אל"ו המנויים במשנה לקידוש העיר, כדעת רב הונא, בעוד שמסורת בבליית המובאת בו סוברת שאין צריך "בכל אל"ו. כדעה ש"קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא", שכמוהו סובר רב הונא, מכריעות סוגיות רבות בתלמוד.⁷

5. המחלוקת היא במשמעות הלשונית של "בכל אל"ו ולא בבירור הגירסה הנכונה בתוספתא. השו"ע עם "אל תִּטְמְאוּ בְּכָל אֱלֹהִים" (ויקרא יח, כד), שנאמר על תועבות מצרים וכוונן, ושם ברור שהכוונה היא "באחת מכל אלה" - ראו: בבלי, סנהדרין פא ע"א; מכות כד ע"א (העיריני על כך הרב אביגדר נבנצל, וראו חידושי מהרש"א במכות).

6. התלמוד הירושלמי מסביר כיצד קוימו כל התנאים הנדרשים לקידוש העיר בימי דוד ושלמה. ראו: ירושלמי, סנהדרין א ה, יט ע"ב; שבועות ב ג, לג סע"ד, וראו גם בבלי, סנהדרין טז ע"ב; שבועות יד ע"ב - טו ע"א. ראו גם בבלי, ברכות מח ע"ב לגבי הזכרת "מלכות בית דוד" ב"בונה ירושלים" וברש"י שם: "שעל ידו נתקדשה ירושלים". ראו גם רמב"ם, הלכות בית הבחירה ו יד.

7. ראו ביאור הגר"א לשולחן ערוך יורה דעה שלא ו, ובהרחבה קוק תרצ"ז: קפב-רכז (סי' צו).

במגילת תענית. לפי הסכוליון למגילה זו הטקס השני נערך בימי החשמונאים.
 מגילת תענית היא חיבור קצר בארמית מימי הבית השני המונה שלושים וחמישה ימים שאירעו בהם מאורעות מיוחדים. ימים אלו נחשבים ימים טובים שאסורים בתענית ומקצתם נאסרו גם בהספד. שניים מהימים הנזכרים במגילה - ז' באייר וד' באלול - מציינים את חנוכת חומת ירושלים והם נאסרו הן בתענית והן בהספד:

בשבעה לאייר חֲנֻכַּת שׁוּר יְרוּשָׁ' [לָם] וְדָלָא לְמַסְפַּד [=בשבעה באייר חנוכת חומת ירושלים ושלא לספוד].

בארבעה באלול חֲנֻכַּת שׁוּר יְרוּשָׁ' [לָם] וְדָלָא לְמַסְפַּד [=בארבעה באלול חנוכת חומת ירושלים ושלא לספוד].

הסכוליון למגילת תענית ל-ז' באייר במהדורת כ"י אוקספורד (מהדורת נעם תשס"ד) מבאר: "ופעמים באייר: אחד כשעלו בני הגולה ואחד כש[פר]צוהו מלכי יון וחזרו וגדרוהו". כלומר, אחד משני התאריכים מתייחס לחנוכת החומה בימי נחמיה ומשנהו מתייחס לימי החשמונאים. בימי נחמיה הסתיימה בניית החומה בכ"ה באלול (נחמיה ו, טו) אך הדלתות לא הוצבו אז בשערים (שם ו, א) אלא מאוחר יותר (שם ז, א), ותאריך החנוכה לא צויין. הסכוליון למגילה לז' באייר מביא את הפסוק מנחמיה על סיום בניית החומה בכ"ה באלול וממשיך: "ואף על פי שנבנית החומה לא נבנו השערים" ומובא הפסוק בנחמיה (ז, א) המעיד על הצבת הדלתות מאוחר יותר. נראה שבכך מסביר הסכוליון את התאריך המאוחר יחסית - ז' באייר - לחנוכת החומה עליה אנו יודעים שבנייתה הסתיימה הרבה קודם לכן. הסכוליון למגילת תענית ל-ד' באלול (במהדורת כ"י אוקספורד) מביא את המשנה (שבועות ב ב) העוסקת בתוספת לעיר ומסיים: "לפיכך דָּלָא לְמַסְפַּד". נראה אפוא שסכוליון זה מייחס את חנוכת החומה בז' באייר לימי נחמיה ואילו את חנוכת החומה בד' באלול הוא מייחס לחנוכת החומה השנייה בימי החשמונאים, אשר הוסיפה שטח לעיר. לפי מגילת תענית נראה כי בנייתה של החומה השנייה החלה בט"ז באדר, תאריך אשר מצוין במגילה כיום שבו "התחילו לבנות את חומת ירושלים" (תרגום), והוא אחד מהימים הטובים האסורים בתענית ובהספד (בניית החומה בימי נחמיה החלה בד' באב).³

תקפותם של הטקסים לקידוש העיר שנעשו בימי הבית השני

כבר בראשית ימי הבית השני חסרו מקצת מהתנאים הנדרשים לפי המשנה לטקס חנוכת החומה וקידוש העיר: מלך (מבית דוד) ואורים ותומים.⁴ לכן עולה שאלת תקפותם של הטקסים לחנוכת החומה וקידוש העיר שנעשו בימי הבית השני. ואכן, על מעשה הקידוש בימי עזרא ונחמיה (בתלמוד הבבלי נקרא מעשה הקידוש על שם עזרא, שהלך בראש התהלוכה - נחמיה יב, לו) נאמרו בתלמוד הבבלי (שבועות טז ע"א) שתי דעות. על פי אחת מהן הטקס אכן היה סמלי בלבד - "זכר בעלמא" - ולא העניק כל קדושה לעיר, ואילו על פי הדעה השנייה מעשה זה אכן קידש את העיר:

3. לדעות השונות בספרות המחקר על זיהוי מועדים אלו שבמגילת תענית ראו נעם תשס"ד: 180-183, 226, 305.

4. בנוסף למובאה שלהלן מהבבלי ראו גם להלן, תוספתא, סנהדרין ג ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418): "כשעלו בני הגולה, שלא במלך, שלא באורים, שלא בתומים", ולכן גם מקורות נוספים רבים. ראו גם קדמוניות היהודים ג ח ט [218], שם כותב יוסף בן מתתיהו כי "מאתים שנה לפני שחיברתי את החיבור הזה פסקו החושן ואבן השוהם להאיר...".

איור 3. חפירת המדרון המזרחי ע"י משלחת שילה.

”שתי בצעין / שני ביצועין היה בירושלם”

התוספתא (סנהדרין ג ב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418)⁸ מוסרת את ההלכה שניתנת גם במשנה (שבועות ב ב), שהובאה לעיל, על הצורך בטקס לקידוש תוספת לעיר ועל כך שהעדרם של חלק ממרכיבי הטקס שולל את תוקפו. לאחר מכן מוסר אבא שאול על החלקים שנוספו לירושלים ומפרט את התנהגותם של חכמים ושל 'עמי הארץ' בחלקים אלו בנוגע לאכילת קרבנות ומעשר שני. אבא שאול חי בדור שלאחר החורבן וקרוב לוודאי שהיה תלמידו של רבי טרפון, שחי בירושלים, היה כוהן והיה צעיר בזמן החורבן. ממנו, כנראה, קיבל אבא שאול את המסורות הרבות מזמן הבית הקשורות לירושלים, למקדש ולעבודה בו (אפשטין תשי"ז: 160). ניתן אפוא לראות בדבריו של אבא שאול תיעוד של מקור ראשוני מהדור האחרון לפני חורבן הבית השני. וכך נאמר בתוספתא:

כיצד צד [בדפוס: כיצד] הן עושין? בית דין מהלכין ושתי תודות אחריהם. הפנימית נאכלת והחיצונית נשרפת. וכל שלא נעשית בכל אילו (=המנויים במשנה, שבועות ב ב), הנכנס לשם אין חייבין עליה. שתי תודות שאמרן, בלחמן אבל לא בבשרן. **אבא שאול אומר: שתי בצעין** [בכ"י וינה: שני ביצועין] **היה בירושלם: התחתונה והעליונה.**

התחתונה נתקדשה בכל אילו, והעליונה לא קדשה אלא כשעלו בני הגולה, שלא במלך, שלא באורים, שלא בתומים.

התחתונה שהיתה קדושתה גמורה, עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים [בכ"י וינה, בדפוס ובירושלמי נוסף: ומעשר שני], וחברים - קדשים קלים אבל לא מעשר שני [בבבלי: וחברים אוכלין שם קדשים קלים ומעשר שני].

והעליונה שלא היתה קדושתה גמורה, עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים אבל לא מעשר שני, וחברים [בבבלי נוסף: אין אוכלין שם] - לא קדשים קלים ולא מעשר שני. ומפני מה לא קידשוה? מפני שתורפה של ירושלם משם ונוחה ליכבש משם (ההדגשות הן שלי).

שני החלקים שנוספו לעיר נקראים בשם 'בצעין'. מילה זו פורשה בדרך כלל במשמעות שדומה ל'בְּצָעִי המים' - מקום מים, שאינם עמוקים, מכונסים ועומדים.⁹ קשה להלום הסבר זה בהקשר שבו נאמרים הדברים לגבי ירושלים ועל כן נראה שיש להעדיף את הפירוש הרואה ב'בצעין' חלקים של העיר, ואולי אף חלקים מבוותרים.¹⁰

ההבדל בין שני החלקים הוא בזמן שבו נוספו לעיר ובקדושתם. 'התחתונה' נתקדשה בכל אלו - כאשר היו כל התנאים הנדרשים לקידוש העיר, ובהם מלך, נביא ואורים ותומים. כלומר, בימי הבית הראשון (רש"י: "שמימי בית ראשון הכניסוה וחבורה לעיר על ידי חומה אחרת"). לעומת זאת, בטקס קידוש

8. ירושלמי, סנהדרין א ה, יט ע"ב; בבלי, שבועות טז ע"א; מגילת תענית, הסכוליון לד' באלול, בנוסח הכלליים (מהדורת נעם תשס"ד).

9. כך פירשו המילונים התלמודיים: מוסף הערוך וערוך השלם (בערך "בְּצָעִי"), מ' יסטרוב (בערך "בְּצָעִי") ומילון א' בן-יהודה (בערך "בְּצָעִי"), והשוו עם פירוש רש"י בבבלי (שבועות טז ע"א): "מרישק"א" = אחו, שדה מרעה. פירוש זה מתאים לגירסת הירושלמי "בצעים" (בְּצָעִים), שהיא צורת הרבים של בְּצָעָה (אפשטין תש"ח, ב: 1240).

10. ראו: הירשנזון תרע"ד: 200; קליין תרצ"ט: 12, הערה 16, שכתב כי הכוונה ל"חתיכה" (בצעה) - מקום שבו הקרקע מבוותרת או שקועה ביותר, וכמוהו ביאר ספראי (תשכ"ה: 153) על פי נוסח כ"י וינה "ביצועין", שהכוונה לשני מקומות מבוותרים; טוקצינסקי תשכ"ט: מו; לוריא תש"ם: 20.

'העליונה' חסרו מלך ואורים ותומים. כלומר, הטקס נערך בימי הבית השני. היות שכך הייתה קדושת 'התחתונה' 'גמורה' - מוחלטת - ולכן היה מותר לאכול בה קדשים קלים ומעשר שני. לעומת זאת, התוספת 'העליונה' "לא היתה קדושתה גמורה" ולכן היה אסור לאכול בה קדשים קלים ומעשר שני. כך נהגו 'חברים' (חכמים שזוהרו בהלכות טומאה וטהרה ובתרומות ומעשרות): הם אכלו קרבנות ומעשר שני ב'תחתונה' אך לא 'בעליונה'. לעומתם 'עמי הארץ' קיבלו את דעת חכמים רק לגבי התוספת 'התחתונה' ואכלו שם קרבנות (כך לפי כ"י וינה והירושלמי),¹¹ אך הם לא קיבלו את דעתם לגבי התוספת 'העליונה' ואכלו גם שם קרבנות. את המניע לכך הסביר רש"י (שבועות טז ע"א) בכך שלדעתם מכיוון ש'העליונה' מוקפת בחומה כמו חלקי העיר האחרים אין סיבה להבדיל ביניהם.

איתור מקומן של התוספת 'התחתונה' והתוספת 'העליונה'

ירושלים התרחבה בימי הבית הראשון לצפון, למערב ולמזרח. ההתרחבות למערב כללה את הגבעה המערבית היא 'העיר העליונה' של ימי הבית השני. ההתיישבות בגבעה המערבית, לפי הדעה הרווחת, אירעה במאה השמינית לפנה"ס, ובניית 'החומה הרחבה' מיוחסת לחזקיהו (גבע 2003: 514-516). אחרים מקדימים את בניית החומה הרחבה לימי אחז, אביו של חזקיהו (נאמן תשס"ו), ויש שמקדימים את ראשית ביצור העיר העליונה בחומה לסוף המאה התשיעית או לתחילת המאה השמינית לפנה"ס (ברקאי תשס"ב).¹² ההתרחבות למזרח התרחשה בעיקר בראשית המאה השמינית לפנה"ס במורד המזרחי של עיר דוד,¹³ והיא הוגנה בחומה שנבנתה בימי חזקיהו למרגלות העיר, כפי שתואר לעיל.

כאמור, בימי הבית השני הקיפה החומה הראשונה את כל שטחה של ירושלים בימי הבית הראשון למעט המדרון המזרחי של עיר דוד. העיר התרחבה צפונה ועם בנייתן של החומה השנייה ושל החומה השלישית גדל שטחה פי שלושה משטחה בימי הבית הראשון. יוסף בן מתתיהו מתאר את ירושלים במלחמת היהודים (ה ד א), ואת תיאורו הוא מתחיל בשתי גבעות העיר המוקפות בחומה הראשונה, וביניהן עובר 'העמק המרכזי', שנקרא גם 'עמק הטרירופויון', שחצה את העיר לכל אורכה, מצפון לדרום, וחילקה לשני חלקים: במזרח 'העיר התחתונה' (עיר דוד) והר הבית, ובמערב 'העיר העליונה', שהייתה גבוהה מ'העיר התחתונה'. כינויים אלו משקפים אפוא את הגובה הטופוגרפי היחסי של שני חלקי העיר.

11. נראה שזו גם הגירסה שהייתה לפני ר"י מגאש - ראו את חידושו למסכת שבועות טז ע"א. עדות לגירסה כזאת נמצאת בנוסח הכלליים של הסכוליון במגילת תענית, ד' באלול (מהדורת נעם תשס"ד). מאידך, לפי הגירסה בבבלי שלפנינו, שהיא גירסת רש"י, עמי הארץ אכלו מעשר שני רק בחלק הקדום של העיר התחתונה ולא בתוספת לה - 'בתחתונה'.

12. על תהליך ההתרחבות למערב - האם הוא התרכז ברבע האחרון של המאה השמינית לפנה"ס או שהיה הדרגתי והחל קודם לכן - יש דעות שונות. לדיון בדעות אלו ראו נאמן תשס"ו.

13. שילה תשמ"ד: ד-ח, כב; אריאל ודה גרוט 2000 (הם כתבו על בנייה מחוץ לחומה, שכן החומה טרם נחשפה אז). באזור זה נמצאו שרידי יישוב מהמאות האחת עשרה והעשירית לפנה"ס אך ההתיישבות במקום הייתה בעיקר בראשית המאה השמינית לפנה"ס. ההתיישבות הייתה צפופה ופסקה להתקיים בסוף המאה השמינית לפנה"ס. החופרים אמנם שיערו שפרבר זה ניטש או נחרב בעקבות מצור שנחריב על ירושלים בשנת 701 לפנה"ס, אך גם לפי התיאור המקראי וגם על פי המקורות האשוריים לא הייתה לחימה על חומות ירושלים וגם לא היו פעולות מצור שנועדו להבקעת החומה. נראה על כן כי הפסקת ההתיישבות ובניית החומה קשורים זה בזה, והסיבה לכך היא הריסת הבתים לבניית החומה או לביצורה, אותה מזכיר ישעיהו הנביא: "וַיִּתְּצוּהוּ בְּתֵימֵי הַחֹמָה" (ישעיהו כב, י), וכפי שנאמר על פסוק זה במדרש איכה רבה, פתיחתא כד (מהדורת בובר, יב ע"ב): "מלמד שהיו נותצין בתיהם ומוסיפין על החומה" (גרוסברג תש"ב, ב, תשס"ו).

הוא נתקל בהתנגדות המונית העם שבאו לחג וחנו בשלושה חניונים: בדרום - ליד ההיפודרום; במערב - בקרבת ארמון הורדוס; ומצפון להר הבית (קדמוניות היהודים יז ב [255]); מלחמת היהודים בג' א). ייתכן וסירי הבישול שנמצאו ליד חומת חזקיהו ('החומה האחרת') עם עצמות בעלי חיים ודגים (רייך ושוקרון תשנ"ז) קשורים לחניית עולי הרגל במדרון המזרחי של עיר דוד.

ייתכן כי ב'תחתונה' נכללה גם שכונת המגורים שהייתה ממזרח להר הבית ובתוך השטח המוקף בחומה הראשונה, וחלקים ממנה נחשפו בשנים האחרונות (שוקרון ורייך תש"ס). בתלמוד הבבלי נזכר מקום בשם 'בית פאג'י' (לעתים הכתיב 'פגי') בזיקה לכמה נושאים הלכתיים, שהמשותף להם הוא שעליהם להיעשות בתוך תחומי העיר המקודשים - בתוך חומות העיר של ימי הבית הראשון (אכילת קרבן פסח - בבלי, פסחים צא ע"א; מעשר שני - בבלי, בבא מציעא צ ע"א; לחמי תודה - בבלי, מנחות עח ע"ב, פסחים סג ע"ב; זקן ממרא - בבלי, סוטה מה ע"א, סנהדרין יד ע"ב. ראו: גרוסברג תשנ"ט, תשס"ד-ב). בביריתא שמובאת בתלמוד הבבלי (לעיל, סוטה וסנהדרין) נזכר 'בית פגי' בהקשר של תוספת לעיר - יציאת הסנהדרין כדי לקדש שטח שנוסף לעיר, וכך אכן הבין רש"י את מקומה של בית פאג'י: "היקף חיצון של ירושלים, שהוסיפו עליו, קרוי בית פאג'י" (בבא מציעא צ ע"א ד"ה בית פאג'י). מפירושו במקומות אחרים עולה שבית פאג'י של התלמוד הבבלי נראית כרצועה שצמודה לחומת העיר ולה גם חומה משלה. מסתברת על כן הדעה המזהה את בית פאג'י של התלמוד הבבלי עם 'התחתונה' של התוספתא (מהרי"ט תשי"ט: ח"ב, אבן העזר סי' יב; אלפנדרי ת"ע: ד ע"ב-רע"ג; גולדמן תרפ"ד: ה; ובהרחבה: גרוסברג תשנ"ט, תש"ס-א, תשס"ד-ב).

בית פאג'י של התלמוד הבבלי הוא אפוא המדרון המזרחי של עיר דוד ונראה כי הוא כלל את השכונה שהייתה ממזרח להר הבית, כפי שעולה מההקשר של בית פאג'י עם הר הבית (משנה, מנחות ז ג; בבלי, מנחות עח ע"ב, ופירוש הרמב"ם למשנה). (גולדמן תרפ"ד: ה, הערה 11; טוקצינסקי תשכ"ט-תש"ל, ג: יד-טו; בן אליהו תש"ס). חכמי התלמוד הבבלי, שלא הכירו אישית את תחומה של ירושלים, קישרו אפוא את הידיעה על האזור שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון ושהיה מוכר בימי הבית השני - 'התחתונה' - עם השם בית פאג'י, שהוא שמו של היישוב בית פג'י, שהיה בהר הזיתים,¹⁵ אולי בשל משמעותו האפשרית של השם באזניהם של דוברי ארמית בשל הדמיון הפונטי לפג בארמית, שמשמעותו רסן,¹⁶ והדמיון למבנהו של מקום זה שנמצא לאורכו של החלק

15. בית פגי בהר הזיתים נזכר כמה פעמים במקורות הנוצריים: מתי כא א; מרקוס יא א; לוקס יט כט. היישוב בית פג'י, שנמצא מחוץ לירושלים, נזכר במקורות תנאיים בהקשר לחובה של עולי הרגל ללון בתוך העיר ובהקשר לאפיית לחמי תודה ולהכנת שתי הלחם ולחם הפנים. בהקשר לחובה ללון בעיר ראו לדוגמה: ספרי במדבר, פיסקא קנא (מהדורת ח"ש הורוביץ, עמ' 196); תוספתא, פסחא ח ח (מהדורת ליברמן, עמ' 185-186), ועוד. בהקשר לחמי תודה ראו: ספרי זוטא במדבר ו יג (מהדורת ח"ש הורוביץ, עמ' 245); תוספתא, מנחות ח יח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 524). בהקשר להכנת שתי הלחם ולחם הפנים ראו: משנה, מנחות יא ב; ספרא, אמור, פרק יח י (מהדורת א"ה ויס, קד ע"ב); תוספתא, מנחות יא א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 529). על ההבחנה בין בית פגי שמוחוץ לעיר לבין בית פאג'י שבתוך ירושלים ראו: ערוך השלם, הערך "בית פאג'י"; סגל תשל"ט: 41-43, הערך "בית פאג'י, בית פג'י, כפר בית פאג'י".

16. ראו את פירוש רש"י המתבסס על הבבלי, בבא מציעא ט ע"א: "אמר רב אשי: זה קנה חמור ובית פג'יה", בשני מקומות: בבבא מציעא צ ע"א, ד"ה בית פאג'י: "היקף חיצון של ירושלים, שהוסיפו עליו, קרוי בית פאג'י, ונראה לי שהוא לשון כבישתה של עיר, שונגל"א בלע"ז [=רסן של בהמה], כדאמרינן פרק קמא (דף ט ע"א) זה קנה חמור ובית פג'יה", ושם פירש רש"י: "קיצו"ל בלע"ז [=חלק הרתמה הקשור לראש הבהמה], מה שבראש החמור". בדומה לזה פירש רש"י בסוטה מה ע"א בד"ה אבי פאג'י: "ול"י נראה שהוא לשון חבישה כמו שקורין ציגל"א של עיר [=איזור, חומה המקיפה את העיר], כמו חמור ובית פאג'י (בבא מציעא ט ע"א) [=אפשר של בהמה] בית ראש של אפשר קורין כן". לפי הסבר רש"י בית פאג'י, כמו רסן של בהמה, מאפשר את האחיזה בעיר ואת ביטחונה, ונראה כרצועה שצמודה לחומת העיר, ולפי ההקשרים השונים הוא הוקף בחומה משלו. תיאור זה הולם את התוספת לעיר במזרח. מאידך, פג הוא גם תאנה שלא הבשילה, ושם היישוב בית פגי, שהיה בהר הזיתים, קשור, ככל הנראה, לתאנים שגדלו בו.

כאמור לעיל, את בנייתה של החומה הראשונה מייחס יוסף בן מתתיהו לדוד ולשלמה. ניתן להניח שדבריו משקפים את המסורת שרווחה בירושלים באותם ימים אשר ראתה את שטחה של העיר העליונה כחלק מקורי של ירושלים מימי דוד ושלמה. כפי שנראה להלן, מסורת זאת עומדת ביסודה של התוספתא העוסקת בהתרחבות העיר ובקדושתה, והיא נאמרת גם במדרש תדשא (כב - דברים, מהדורת א' אפשטיין, מקדמוניות היהודים, וינה תרמ"ז, עמ' קעא), שאף הוא מייחס את הרחבת ירושלים למערב לדוד ולשלמה: "בעיר הזאת נתגייר ארונה היבוסית, וכשלכד אותה דוד התחיל לבנות ירושלים העליונה ועשה חומה בהיקף וסיבב לעליונה ולתחתונה ונעשו שתיהן שם האחד ירושלים, שנאמר: 'ויבן העיר מסביב' וגו' (דברי הימים א יא, ח)".

'התחתונה' בתוספתא היא, כאמור לעיל, מקום שהוקף בחומה ונוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון. מבין שתי התוספות לעיר בימי הבית הראשון - ההתרחבות לגבעה המערבית וההתרחבות במורד המזרחי של עיר דוד - יש להעדיף את זיהוי 'התחתונה' עם התוספת המזרחית משתי סיבות: א. תושבי ירושלים בימי הבית השני ראו את כל השטח התחום בחומה הראשונה כשטחה המקורי של ירושלים בימי דוד ושלמה ולכן הגבעה המערבית נחשבה על ידם כשטח מקורי של העיר ולא כתוספת שנוספה לאחר ימי דוד ושלמה. ב. הכינויים 'תחתונה' ו'עליונה' מעידים על משמעות טופוגרפית, כפי שפירש גם רש"י (שבועות ט"ז ע"א): "בשיפוע ההר היו ואחת למעלה בגבהו ואחת בשפולו". הכינוי 'תחתונה' רומז לפיכך על מקום טופוגרפי נמוך, והוא גם רומז על קרבה לעיר התחתונה של ימי הבית השני, שאף היא קיבלה את כינויה לפי מקומה הטופוגרפי הנמוך ביחס לעיר העליונה.

נראה על כן כי 'התחתונה' היא המדרון המזרחי של עיר דוד לכל ארכו, שנמצא בחלק הנמוך ביותר של ירושלים וצמוד לעיר התחתונה של ימי הבית השני, ומכאן כינויו. שיפועו התלול אף מתאים לכינוי 'בצעין'/'ביצועין', המעיד על מקום מבוטח.¹⁴ המדרון המזרחי כולל בתוכו שני חלקים. החלק הנמוך הוא אכן התוספת מימי חזקיהו ומנשה - 'בין החומותיים' - אך חלקו העליון, שבין החומה הראשונה לבין החומה הכנענית והישראלית, היה כלול בתוך תחומי העיר כבר מראשית ימי הבית הראשון. אולם, בימי הבית השני ייחסו את בניית החומה הראשונה לדוד ולשלמה ועל כן מסתבר כי אז ראו את כל השטח שמחוץ לחומה הראשונה כשטח שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון - לאחר ימי דוד ושלמה - ולא הבחינו בין שני החלקים של המדרון.

'התחתונה' הייתה אם כן מחוץ לחומות ירושלים אך היא נחשבה חלק מהשטח המקודש של העיר ולכן היה מותר לאכול בה קרבנות ומעשר שני. מקום זה יכול היה לספק פיתרון אכסון למי שנבצר ממנו להתאכסן בתוך חומות העיר. ניתן היה להקים במקום זה מאהל ארעי ולאכול בו קרבנות ומעשרות.

על מאהלים וחניונים של עולי רגל מחוץ לחומות ירושלים ידוע לנו מתיאוריו של יוסף בן מתתיהו בהקשר למהומות שפרצו בעיר לאחר מות הורדוס (4 לפנה"ס). הוא כותב כי הבאים לירושלים לחג הפסח חנו באוהלים (קדמוניות היהודים יז ט ג [217]); וכאשר סבינוס, האחראי מטעם רומא על נכסי המדינה בסוריה, ניסה להשתלט על המצודה ועל אוצרות הורדוס בסמוך לחג השבועות,

14. ראו לעיל, הערה 10. על הדעות האחרות בספרות התורנית על מקומו של 'התחתונה' והעליונה' ראו אנציקלופדיה תלמודית תשס"ב. חלקן נובע מגירסת הבבלי (שבועות טז ע"א) על מקומו של הבצעין: "בהר המשחה".

איור 4. חפירת המדרון המזרחי ע"י משלחת שילה.

המזרחי של ירושלים (גרוסברג תשנ"ט, תשס"ד-ב).

'העליונה' נוספה לעיר "כשעלו בני הגולה". לא ניתן לייחס ביטוי זה לימי עזרא ונחמיה, שהרי נחמיה שיקם את החומות הקיימות ולא הגדיל את שטח העיר, אלא יש לייחסו לשטח שנוסף לעיר במהלך ימי הבית השני. הנימוק הביטחוני שניתן בתוספתא לבניית חומה ל'עליונה': "שתרפה של ירושלים משם ונוחה ליכבש משם", מתקשר לצפון העיר, משם נעשו ההתקפות על העיר בימי הבית השני: מצור אנטיוכוס השביעי סידקטס (132-134 לפנה"ס) (קדמוניות היהודים יג ח ב [238]); כיבוש פומפיוס (63 לפנה"ס) (מלחמת היהודים א ז א-ג, קדמוניות היהודים יד ד א [57], שם יד ד ב [60]); כיבוש הורדוס (37 לפנה"ס) (מלחמת היהודים א יז ח, שם א יז ט, קדמוניות היהודים יד טו יד [466]); המצור וההתקפה של נציב סוריה קסטיוס גאלוס על 'העיר החדשה' והר הבית (תשרי שנת 66) (מלחמת היהודים ב יט ד-ה); והכיבוש הרומי בשנת 70 (כיבוש החומה השלישית ושריפת 'העיר החדשה' - מלחמת היהודים ה ז ב, ופריצת 'החומה השנייה' והריסתה - מלחמת היהודים ה ח ב). יש אפוא לאתר את 'העליונה' בצפון העיר.

בימי הבית השני נוספו בצפון העיר שטחים בעקבות בנייתן של שתי חומות: החומה השנייה והחומה השלישית. לאיזו מהן מתכוונת התוספתא? את החומה השלישית השלימו רק בשנת 66 עם פרוץ המרד, ואם הכוונה ב'עליונה' היא לשטח שנוסף עם בנייתה של החומה השלישית הרי שהעדיפו לקיים טקס לחנוכת חומה זאת אך לא טרחו, לעומת זאת, לחנוך את החומה השנייה בכל השנים הרבות שעברו מאז בנייתה - קרוב ל-150 שנה. השערה זאת אינה סבירה ועל כן מסתבר יותר הקשר עם ימי החשמונאים, כפי שביאר הסכוליון למגילת תענית לז' באייר בכ"י אוקספורד, שהובא לעיל. 'העליונה' היא אם כן השטח שנוסף לירושלים עם בניית החומה השנייה. נראה שאת השם 'העליונה' קיבלה תוספתא זאת לעיר מצמידותה ל'עיר העליונה'.

בשטח 'העליונה', כלומר בתחומי החומה השנייה (וכמובן בתחומי החומה השלישית), היה אסור לאכול קרבנות ומעשר שני, אך 'עמי הארץ' לא נשמעו להלכה זאת ואכלו שם קרבנות. הממצא הארכיאולוגי של סירי בישול מנוקבים שנמצאו במקומות שונים בעיר, לרבות ליד שער הפרחים, מעיד שאכן היו מי שאכלו קרבנות גם מחוץ לתחום המקודש של העיר (גרוסברג תשס"ג, תשס"ד-א). מאידך נראה שאיסורים שחלו בתחום המקודש, כמו האיסור על קבורת מתים והחובה לפנות קברים, הורחבו גם לתחומים שלא היו מקודשים - תחומי החומה השנייה והחומה השלישית - כפי שמעיד הממצא הארכיאולוגי (קלונרש"ם: 145-147, 150; קלונרוזיסותש"ג: 5, 50, 308-309; זיסו וקלונר תש"ס).

סיכום

ירושלים התרחבה מעיר דוד לצפון, למערב ולמזרח. ההתרחבות לגבעה המערבית ולחלק התחתון של המורד המזרחי של עיר דוד התרחשה כבר בימי הבית הראשון. בימי הבית השני הצטמצמה העיר במזרח ותוואי החומה הוסט לראש המדרון. המורד המזרחי של עיר דוד נותר מעתה מחוץ לחומה. לעומת זאת התרחבה ירושלים לצפון והשטחים שנוספו לעיר הוקפו בחומה השנייה ובחומה השלישית.

בתוספתא נמצאת התייחסות לשטחים שנוספו לעיר במהלך ימי הבית הראשון והבית השני מתוך נקודת המבט של התחום המקודש של ירושלים, שרק בו היה מותר לאכול קודשים קלים (קרבנות שנאכלים לבעליהם) ומעשר שני. השטח שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון נקרא בתוספתא 'התחתונה'. שטח זה קודש בטקס מתאים ועל כן הוא נכלל בתחום המקודש של ירושלים. לעומת זאת השטח שנוסף לעיר בימי הבית השני ומכונה בתוספתא 'העליונה', הוקף בחומה ונערך טקס לקידושו, אך הטקס לא היה תקף בהיעדר כמה ממרכיביו בימי הבית השני. בשטח זה היה אסור לאכול קרבנות ומעשר שני.

התוספתא 'התחתונה' היא המדרון המזרחי של עיר דוד, שהיה מחוץ לחומות העיר של ימי הבית השני אך נחשב כולו כתוספת לעיר מימי הבית הראשון, ולכן היה מותר לאכול בו קרבנות ומעשר שני. נראה שמקום זה הוא גם המקום שנקרא בתלמוד הבבלי בשם בית פאגי, ואפשר גם ששם זה מתייחס גם לשכונה שהייתה ממזרח להר הבית.

התוספתא 'העליונה' היא השטח שהוקף בחומה השנייה בימי החשמונאים. תוספת זאת לא הייתה קדושה בקדושת ירושלים ולכן היה אסור לאכול בה קרבנות ומעשר שני, וכך היה גם דינה של 'העיר החדשה', שהוקפה בחומה השלישית.

כפי שמעידה התוספתא, חכמים הקפידו לאכול קרבנות ומעשר שני רק בתוך השטח שהיה כלול בחומות ירושלים של ימי הבית הראשון, לרבות השטח שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון (אף שהיה מחוץ לעיר של ימי הבית השני) - ב'תחתונה', היא המדרון המזרחי של עיר דוד. כנגדם, 'עמי הארץ' התיירו לעצמם לאכול קרבנות גם בשטחים שנוספו לעיר בימי הבית השני - ב'עליונה', היא התחום שהוקף בחומה השנייה, וכפי שמעיד הממצא הארכיאולוגי הם עשו כך גם בתחומי 'העיר החדשה', שהוקפה בחומה השלישית.

ביבליוגרפיה

אבי-יונה תשכ"ח

מ' אבי-יונה, "ירושלים בימי הבית השני", קדמוניות 1-2, עמ' 19-27.

אלפנדרי ת"ע

חיים אלפנדרי, דרך הקדש, קושטא.

אנציקלופדיה תלמודית תשס"ב

"מקומה של ירושלים וגבולותיה", נספח לערך ירושלים, אנציקלופדיה תלמודית, כה, ירושלים, טורים תרפט-תשיח.

אפשטיין תש"ח

י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, א-ב, ירושלים.

אפשטיין תשי"ז

י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים - משנה, תוספתא ומדרשי-הלכה, ירושלים.

אריאל ודה גרוט 2000

D. T. Ariel and A. De Groot, "The Iron Age Extramural Occupation at the City of David and Additional Observations on the Siloam Channel", in D.T. Ariel (ed.), *Extramural Areas (Excavations at the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh [City of David Excavations Final Report], 5*), (Qedem 40), Jerusalem, pp. 155-169.

בהט 1981

D. Bahat, "The Wall of Manasseh in Jerusalem", *IEJ* 31, pp. 235-236.

בן אליהו תש"ס

א' בן אליהו, "למקומו של הכפר בית פגי", על אתר ו, עמ' 51-62.

ברקאי תשס"ב

ג' ברקאי, "חומה נעלמה בירושלים של ימי בית ראשון", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השביעי, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 39-44.

גבע תשנ"ב

ה' גבע, "ירושלים", "ימי הבית השני", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א' שטרן (עורך), ב, מפה, עמ' 634; "החומה השנייה", עמ' 654-655.

גבע 2003

H. Geva, "Summary and Discussion of Findings from Areas A, W and X-2", in H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*, 2, Jerusalem, pp. 501-552.

גולדמן תרפ"ד

י' גולדמן, בני אשר, יפו.

גרוסברג תשנ"ט

א' גרוסברג, "תחומיה המקודשים של ירושלים", תחומין יט, עמ' 469-487.

גרוסברג תש"ס-א

א' גרוסברג, "בית פאגי של התלמוד הבבלי - במזרח עיר דוד", תנובות שדה 27 (כסלו-טבת תש"ס), עמ' 38-39.

גרוסברג תש"ס-ב

א' גרוסברג, "מתי נחצבה 'נקבת חזקיהו' ומקומם של בין החומותיים והמכתש", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון ט, עמ' 63-74.

גרוסברג תשס"ג

א' גרוסברג, "סירי הבישול המנוקבים מירושלים ומנהגיהם של 'חברים' ו'עמי הארץ'", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השמיני, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 59-70.

גרוסברג תשס"ד-א

א' גרוסברג, "סירי בישול מנוקבים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בירושלים", תחומין כד, עמ' 505-516.

גרוסברג תשס"ד-ב

א' גרוסברג, "התחום המקודש של ירושלים", מפירות הכרם - קובץ דברי תורה מאת בוגרי ישיבת כרם ביבנה ורבניה שנכתבו ושנאספו לרגל מלאות יובל לשיבה (תשי"ד - תשס"ד), כרם ביבנה, עמ' 453-471.

גרוסברג תשס"ו

א' גרוסברג, "כיצד התכונן חזקיהו למצור שנחריב?", בתוך: א' ברוך, צ' גרינהוט וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ האחד עשר, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 113-128.

דלמן 1930

G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh.

הירשנזון תרע"ד

ח' הירשנזון, "שמות בארץ", ירושלים (מאסף ספרותי בעריכת א"מ לונץ) י, עמ' 197-211.

זיסו וקלונר תש"ס

ב' זיסו וע' קלונר, "מערת 'שמעון הצדיק' ומערת 'סנהדרין הקטנה' - לקורותיהן של שתי מערכות קבורה שכנות מימי הבית השני בירושלים", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון ט, עמ' 95-111.

טוקצינסקי תשכ"ט-תש"ל

י"מ טוקצינסקי, עיר הקדש והמקדש, א-ה, ירושלים.

לוריא תש"ם

ב"צ לוריא, פרקי ירושלים - מחקרים בקדמוניות ירושלים ויושביה, ירושלים.

מהרי"ט תשי"ט

תשובות המהרי"ט, תל אביב.

מזר תשס"ח

א' מזר, "החפירות בעיר דוד - מרכז המבקרים (2006-2007)", בתוך: א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השלושה-עשר, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 7-26.

נאמן תשס"ו

נ' נאמן, "עלייתה של ירושלים למעמד 'עיר הראשה' בממלכת יהודה במאות הח'-הז' לפני סה"נ", ציון עא, עמ' 411-456.

נעם תשס"ד

ו' נעם, מגילת תענית - הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, בצירוף מהדורה ביקורתית, ירושלים.

סגל תשל"ט

ב"צ סגל, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים.

סוקניק ומאיר תרצ"א

א"ל סוקניק ול"א מאיר, חפירות החומה השלישית של ירושלים העתיקה, ירושלים.

ספראי תשכ"ה

ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, תל אביב.

קוק תרצ"ז

אי"ה קוק, משפט כהן, ירושלים.

קורטיס ומדסן 1994

E. Curtis and A. Madsen, *A Critical and Exegetical Commentary on The Books of Chronicles*, ICC, Edinburgh.

קליין תרצ"ט

ש' קליין, ארץ יהודה, ירושלים.

קלונר תש"ם

ע' קלונר, קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

קלונר תש"ס

ע' קלונר, "על חומותיך ירושלים: החומה השנייה מימי הבית השני", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס החמישי, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 43-51.

קלונר וזיסו תשס"ג

ע' קלונר וב' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים.

קניון 1974

K. M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London.

רייך ואחרים תשנ"ח

ר' רייך, ג' אבני ות' וינטר, ירושלים - מדריך לגן הארכיאולוגי, ירושלים.

רייך ושוקרון תשנ"ז

ר' רייך וא' שוקרון, "ירושלים, עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות קו, עמ' 139.

רייך ושוקרון תשס"ב

ר' רייך וא' שוקרון, "חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד", קדמוניות 122, עמ' 78-87.

רייך ושוקרון תשס"ג

ר' רייך וא' שוקרון, "ירושלים, עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות 115, עמ' 69-71 (= "חידושים בחפירות עיר-דוד, ירושלים", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט [עורכים], חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השמיני, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 15-20).

רייך ושוקרון תשס"ח

ר' רייך וא' שוקרון, "בכל זאת חומה מתקופת הברזל ב': ביקורת הצעתה של א' מזר", בתוך: א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השלושה-עשר, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 27-34.

שוקרון ורייך תשנ"ט

א' שוקרון ר' רייך, "חומה משלהי ימי הבית הראשון במזרח עיר דוד", בתוך: א' ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 14-16.

שוקרון ורייך תש"ס

א' שוקרון ור' רייך, "האזור שממזרח להר הבית בירושלים בתקופת הבית השני, הרומית והביזנטית לאור חפירות 1995-1998", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס החמישי, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 113-116.

שילה תשמ"ד

י' שילה, חפירות עיר דוד א', 1978-1982 - דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם 19), ירושלים.

מקורות האיורים

- איור 1 - על פי רייך ואחרים תשנ"ח, עמ' 54. תודתנו לרשות העתיקות וליד יצחק בן צבי על הרשות לעשות שימוש באיור זה
- איור 2 - על פי גבע תשנ"ב, עמ' 634. תודתנו לחברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה על הרשות לעשות שימוש באיור זה
- איור 3 - באדיבות אלון דה גרוט, רשות העתיקות
- איור 4 - באדיבות אלון דה גרוט, רשות העתיקות